

Сергій Лиман*

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ПРОФЕСОРА ХАРКІВСЬКОГО І НОВОРОСІЙСЬКОГО (ОДЕСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ В. К. НАДЛЕРА (1840–1894).

У 1865–1891 рр. провідним медієвістом Харківського, а в 1891–1894 рр. – Новоросійського (Одеського) університету був Василь Карлович Надлер. Його наукові дослідження, присвячені аналізу різних проблем західноєвропейського, слов'янського, візантійського й арабського середньовіччя вже одержали всебічну оцінку в історіографії¹. Водночас педагогічна діяльність вченого і зміст курсів його лекцій відбиті досить фрагментарно. Між тим саме лекційні курси В. К. Надлера можуть дати уявлення про його погляди на ключові проблеми середньовічної історії, періодизацію історії середніх віків, їхнє місце і значення у всесвітній історії, не відображені в його наукових працях.

Перші спроби коротко охарактеризувати В. К. Надлера як викладача містилися в спогадах його учнів В. П. Бузескула й А. С. Вязигіна². Меморіальний

* Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

¹ Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX в. – Ч.1. – Ленинград, 1929. – С. 125-129; Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. – Москва – Ленинград, 1940. – С. 304; Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. – Москва – Ленинград, 1950. – С. 155; Ковалівський А. П. Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 38; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.2. – Москва, 1961. – С. 504; Лантева Л. П. Русская историография гуситского движения. – Москва, 1978. – С. 61-69; Її ж. История славяноведения в России в XIX в. – Москва, 2005. – С. 450, 451. 801-804; Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – Москва, 1979. – С. 247-248; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – Москва, 1988. – С. 236; Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиєвистика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // Вестник Харьковского университета. – №357. – Харьков, 1991. – С. 73, 77-78; Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 245-247, 280; Лиман С. І. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894) / С. І. Лиман // Схід-Захід. – Вип. 2. – 1999. – С. 131-146; Її ж. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип.14. – 2004. – С. 63-64; Її ж. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медієвістів України (1804- первая половина 1880-х гг.). – Харьков, 2009. – С. 127-128, 176-177, 239-241, 369-370, 507-510, 520-522; Чувило Л. А. Востоковедение в Харьковском университете (1805-1817 гг.). – Дисс... канд. ист. наук. – Харьков, 2002. – С. 131-134.

² Бузескул В. П. В. К. Надлер (некролог) / В. П. Бузескул // Журнал Министерства народного просвещения. – 1894. – №5. – С. 43; Бузескул В. П. Некролог В. К. Надлера / В. П. Бузескул // Харьковские губернские ведомости. – 1894. – №86; Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – №6. – С. 2-3; Вязигин А. С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог) / А. С. Вязигин // Харьков-

і мемуарний жанр цих публікацій визначив лаконічність оцінок і переважну увагу авторів до зовнішньої форми викладу лекцій В. К. Надлером. Деякі з цих оцінок В.П. Бузескула перейдуть потім у його узагальнюючу працю “Загальна історія та її представники в Росії”³. Тематична спрямованість деяких курсів його лекцій з історії середніх віків наведена також у дореволюційному ювілейному збірнику “Історико-філологічний факультет Харківського університету за перші сто років його існування (1805-1905)”⁴ і в сучасному українському біографічному словнику “Професори Одеського (Новоросійського) університету”⁵. Оцінки лекторських дарувань В. К. Надлера, що наводяться на основі спогадів В. П. Бузескула й А. С. Вязигина, містяться в статті відомого харківського історіографа О. Д. Каплина⁶. У свою чергу ми у своїх попередніх публікаціях зверталися до окремих курсів лекцій В. К. Надлера, проте виключно у рамках загального огляду його наукової діяльності як історика-медієвіста або в контексті його поглядів на феодалізм⁷. Таким чином, цілком очевидна відсутність у сучасній історіографії спеціального наукового звертання до педагогічної діяльності В. К. Надлера. У зв’язку з цим мета даної статті – проаналізувати зміст загальних курсів та спецкурсу В. К. Надлера з історії середніх віків і з’ясувати, якою мірою його оцінки відбивали прогресивні явища сучасної йому медієвістики.

Василь Карлович Надлер (1840-1894) був нащадком німецьких емігрантів. Він народився в Харкові, в сім’ї провізора, керуючого аптекою. В дитячі роки майбутній учений виховувався у приватному пансіоні Цобеля. Протягом ХІХ ст. німецька громада Харкова зросла більше ніж у 10 разів (з 200 до 2353 мешканців)⁸, а діяльність багатьох з них була тісно пов’язана з культурним та науковим життям міста. Німцями були власник першого харківського театру, власники престижних пансіонів, перші аптекарі, лікарі, вчителі, професори університету⁹. Звичайно, харківське середовище суттєво вплинуло на національні рефлекси та віросповідання місцевих німців. З огляду на це, немає нічого дивного в тому, що Василь Карлович був православною російськомовною людиною, стільки ж палким, скільки й щирим підданим Російської імперії, консерватором в гарному розумінні цього слова.

В 1857 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під

ские губернские ведомости. – 1894. – №86.

³ Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX в. – Ч.1. – Ленинград, 1929. – С. 128.

⁴ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1908. – С. 307.

⁵ Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т.3. – Одеса, 2005. – С. 368.

⁶ Каплин А. Д. В. К. Надлер – “историк-повествователь», историк-труженик / А. Д. Каплин // Віра і розум. – 2003. – №4. – С. 335.

⁷ Лиман С. І. З історії німецької діаспори в Харкові у ХІХ столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894) / С. І. Лиман // Схід-Захід. – Вип.2. – 1999. – С. 135, 138-139; Його ж. Идеи в латах: Запад или Восток? – С. 127-128, 176-177.

⁸ Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). – Т.2. – Харьков, 1993. – С. 140-141.

⁹ Там само. – С. 140.

впливом його відомого учителя, професора кафедри загальної історії Михайла Назаровича Петрова (1826-1887). Саме тоді розпочалося їхнє багаторічне співробітництво. Іншим університетським наставником та покровителем В. К. Надлера був відомий славист Петро Олексійович Лавровський (1827-1886). Під впливом останнього Василь Карлович підготував обов'язковий кандидатський твір “Сербський народ і його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки XIX ст.”(1862)¹⁰. Проте продовжувати цю наукову тему молодий випускник Харківського університету не став.

У 1862 р., після закінчення університету, В. К. Надлер був залишений на кафедрі загальної історії для підготовки до професорського звання. Протягом двох років він готував магістерську дисертацію “Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі у кінці XIV та на початку XV ст.”¹¹ Її захист відбувся у 1864 р. в Петербурзькому університеті. Це дозволило В.К. Надлеру отримати посаду доцента загальної історії Харківського університету.

Перші кроки факультетського обранця були пов'язані з низкою труднощів, причому не зовсім наукового характеру. При затвердженні кандидатури В.К. Надлера в Раді університету розгорілися суперечки. Вчитель й покровитель Василя Карловича П.О. Лавровський з його войовничим слов'янофільством особливо часто зіштовхувався в Раді з професорами юридичного факультету, представники якого, насамперед Д. І. Каченовський, дотримувалися західницьких поглядів. Проте, крім ідеологічних розбіжностей, були і особисті причини: В. К. Надлер, одружився на родичці П. О. Лавровського¹². Д. І. Каченовський дорікнув П. О. Лавровському в непотизмі, але, незважаючи на запеклі суперечки в Раді, перешкодити призначенню не зумів¹³.

Зауважимо, що вибір П. О. Лавровського виявиться вдалим для розвитку всієї харківський медієвістики: В. К. Надлер протягом чверті століття залишатиметься провідним медієвістом університету і створить праці, присвячені західноєвропейському, слов'янському, візантійському й арабському середньовіччю. В 1867 р. він захистив докторську дисертацію “Адальберт Бременський – правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV”¹⁴. Новоспеченому доктору загальної історії було на ту пору усього 27 років. У наступному 1868 р. він стає екстраординарним, рік по тому – ординарним, а у 1890 р. – заслуженим

¹⁰ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – С. 307; Славяноведение в дореволюционной России (Библиографический словарь). – Москва, 1979. – С. 247.

¹¹ Див.: *Надлер В. К.* Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV вв. – Харьков, 1864.

¹² *Воронов А. [Г].* Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. // Русская старина. – Кн. 6. – 1913. – С. 575.

¹³ *Лиман С. І.* Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: Харківський період науково-педагогічної діяльності / С. І. Лиман // Вісник Харківської академії культури. – Вип. 30. – Харків, 2010. – С. 39-40.

¹⁴ Извещение об учёном диспуте в императорском Харьковском университете 9 сентября 1867 г. по случаю защищения сочинения на степень доктора магистром В. Надлером. – Харьков, 1867. (Отд. оттиск из “Приложений к протоколам заседаний императорского Харьковского университета”).

професором¹⁵.

Поряд з успіхами в галузі наукових досліджень швидко зростали й адміністративні успіхи В.К. Надлера. З 1869 по 1875 р. він був секретарем, з 1875 по 1891 р. – незмінним деканом історико-філологічного факультету Харківського університету¹⁶, а в 1877 р. – першим головою Харківського Історико-філологічного товариства¹⁷. Згадаємо і про те, що В.К. Надлер очолював історико-філологічний факультет й у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р. У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету¹⁸.

Викладання В.К. Надлером історії середніх віків почалося відразу після отримання ним посади доцента. Як свідчить зміст щорічних “Оглядів викладання предметів”, читання лекцій з цієї дисципліни В.К. Надлер здійснював у досить широкому обсязі. За винятком відомостей за деякі роки (1864/1865, 1865/1866, 1885/1886 та ін.), які не дають додаткової інформації щодо змісту курсу¹⁹, починаючи з 1866/1867 навч. р. в “Оглядах” містяться оголошення про щорічні читання переважно окремих періодів історії середніх віків. Так, протягом 1866/1867 навч. р. В. К. Надлер читав загальний курс “до Карла Великого”, у 1867/1868 навч. р. – “від Карла Великого до хрестових походів”, у 1868/1869 навч. р. – “від XIII до кінця XV ст.”²⁰. Тенденція розбивати загальний курс на окремі періоди або заміняти його спецкурсами збережеться і надалі. Так, у 1871/1872 навч. р. В. К. Надлер читав “Історію ісламського світу до хрестових походів і епохи хрестових походів”²¹, у 1872/1873 навч. р. – “Історію західного

¹⁵ Формулярный список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В. К. Надлера (копия). – Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 8 (1894). – Спр. 16. – Арк. 65-66.

¹⁶ Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. // Записки Харьковского университета. – 1876. – Т. 1. – С. 2; Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1879 г. // Записки Харьковского университета. – 1880. – Т. 1 (1882). – С. 18; Протокол заседаний Совета [Харьковского] университета 11 сентября 1875 г. // Записки Харьковского университета. – 1875. – Т. 3. – С. 84-85; Протокол заседаний Совета [Харьковского] университета 12 октября 1878 г. // Записки Харьковского университета. – 1878. – Т. 4 (1879). – С. 100.

¹⁷ Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. // Записки Харьковского университета. – 1878. – Т. 1 (1879). – С. II.

¹⁸ Формулярный список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В. К. Надлера (копия). – Арк. 73.

¹⁹ Див.: Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1864/65 уч.г. – Харьков, 1864. – С. 9; Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1865/66 уч.г. – Харьков, 1865. – С. 10; Обзорения преподавания предметов и распределения лекций в императорском Харьковском университете на первое полугодие 1885-1886 года. – Харьков, 1885. – С. 7.

²⁰ Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1866/67 уч.г. – Харьков, 1866. – С. 3; Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1867/68 уч.г. – Харьков, 1867. – С. 3; Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1868/69 уч.г. – Харьков, 1868. – С. 3.

²¹ Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871/72 уч. г. – Харьков, 1871. – С. 3.

світу в XI-XII ст.”²², у 1874/1875 і 1875/1876 навч. р. – “Походження ісламу”²³, у 1877/1878 – “Історію ісламського Сходу і Візантії”²⁴, у 1878/1879 – “Історію Візантійської імперії”²⁵, у 1880/1881 – “Історію середніх віків в епоху хрестових походів”²⁶. В окремих випадках у “Оглядах викладання предметів”, наприклад за 1882/1883 і 1883/1884 навч.р. значиться, що В. К. Надлер буде читати спецкурс з історії середніх віків, проте його назва не наводиться²⁷. Свій загальний курс історії середніх віків учений поділятиме на періоди й в роки свого викладання в Новоросійському університеті (1891-1894 рр.)²⁸.

Загальні і спеціальні курси В. К. Надлер читав по три (1864/1865 – 1867/1868, 1875/1876 та ін.), по чотири (1868/1869 – 1872/1873, 1876/1877 – 1880/1881, 1885/1886 та ін.), рідше – по дві години на тиждень (1874/1875, 1881/1882, 1883/1884). Ці лекції в різні роки відвідували студенти різних курсів, з першого по четвертий, оскільки чіткого розподілу предметів по роках навчання не існувало.

В. К. Надлер мав репутацію блискучого лектора. Про його неабиякі педагогічні здібності збереглося зразу декілька свідоцтв. “Лектор він був чудовий, – писав про В. К. Надлера його учень і колега, відомий історик античності В. П. Бузескул. – Маючи чудову пам’ять і рідкісний дар висловлювання, він ніколи не записував своїх лекцій і читав напам’ять, не маючи навіть конспекту... Виписок не робив: його величезна пам’ять утримувала все суттєве і необхідне”²⁹. В іншому виданні В. П. Бузескул залишив схожі спогади: “Повільною ходою в аудиторію входить професор, на вид років під сорок, середнього росту, кремезний, з червонуватим обличчям, що носить, очевидно, сліди бешихового запалення... Це був В. К. Надлер. Він починає лекцію і незабаром захоплює нас своєю легкою, вільною, плавною мовою, без яких-небудь записок чи конспектів... Він був повним хазяїном свого матеріалу. З дивною пам’яттю В. К. Надлер з’єднував рідкий дарунок слова. Мова його була завжди проста, вільна і плавна: він наділяв свою думку в легку, доступну форму... Уна-

²² Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1872/73 уч. г. – Харьков, 1872. – С. 4-5.

²³ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1874/75 уч. г. – Харьков, 1874. – С. 5; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1875/76 уч. г. – Харьков, 1875. – С. 5.

²⁴ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1877/78 уч. г. – Харьков, 1877. – С. 5.

²⁵ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1878/79 уч. г. – Харьков, 1878. – С. 3.

²⁶ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880-81 академический год. – Харьков, 1880. – С. 5.

²⁷ Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1882-83 академический год. – Харьков, 1882. – С. 5; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1883-1884 академический год. – Харьков, 1883. – С. 5.

²⁸ Див.: Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917 рр.): Дис...канд. іст. наук. – Харків, 1993. – С. 241.

²⁹ Бузескул В. П. Некролог В.К. Надлера / В. П. Бузескул // Харьковские губернские ведомости. – 1894. – №86.

слідок легкості викладу лекції... засвоювалися без особливих зусиль, і іспит у В. К. Надлера не був страшним; Надлер екзаменував добродушно”³⁰. Солідарний з В. П. Бузескулом й інший учень В. К. Надлера, талановитий медієвіст і майбутній керівник фракції правих у III Державній думі А. С. Вязігін: “В основу свого викладання він завжди клав вивчення першоджерела і турбувався не стільки про свою ученість, скільки про наочність викладення і цілісність враження... Його звороти й вирази запам’ятовують і засвоюють, і самому писати “надлеровським складом” для багатьох було заповітною мрією”³¹.

Велика географія лекцій В. К. Надлера (Західна Європа, Візантія, Схід) цілком відбивали його загально-історичні підходи. Ще на зорі своєї науково-педагогічної діяльності В. К. Надлер гостро критикував зарубіжних і вітчизняних медієвістів за те, що у своїй творчості вони обмежуються висвітленням історії лише західноєвропейських народів. Серед інших недоліків сучасної йому історіографії він визначав повну перевагу політичної історії, слабе висвітлення явищ суспільного життя, недооцінку авторами економіки, торгівлі, матеріального побуту³².

Ці концептуальні висновки не були фразою, випадково кинutoю в розпалі полеміки. Подібний підхід знаходив своє відображення і в курсах його лекцій. І хоча, наприклад, у “Огляді викладання предметів” на 1887/1888 навч. рік” зазначалося, що у своєму курсі історії середніх віків В. К. Надлер буде використовувати твори Ф. Шлоссера і Г. Вебера³³ – кращі на той час – порівняння основних положень надлеровських лекцій з означеними вище “Всесвітніми історіями” не дозволяє говорити про істотні запозичення харківського ученого. Більше того, в багатьох висновках він йшов набагато попереду своїх колег. У цих висновках виразно відчувається вплив нової позитивістської методології та однієї з головних її ідей – ідеї багатофакторності історичного розвитку. Так, наприклад, торкаючись в своїх лекціях причин катастрофи Західної Римської імперії В. К. Надлер вказував: “Імперія не могла бути зруйнована варварами. Серед джерел її падіння на першому плані стоять причини економічні”³⁴. “Так зване велике переселення народів прискорило зовнішню катастрофу імперії, але не підлягає ніякому сумніву, що вона вчинилася б і сама по собі”³⁵. Позитивістська теза про еволюційний шлях розвитку суспільства міститься на сторінках його лекцій неодноразово. “Не може бути і мови, – підкреслював учений, – про зруйнування старої імперії, а лише про поступове її просякання новими елементами і про поступову метаморфозу елементів старих”³⁶. На відміну від

³⁰ Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. – С. 2-3.

³¹ Вязигин А. С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог) / А. С. Вязигин // Харьковские губернские ведомости. – 1894. – №86.

³² Надлер В. К. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории. – Харьков, 1864. – С. 14-15.

³³ Обзорения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1887/88 уч. год. – Харьков, 1887. – С. 6.

³⁴ Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. [Литография курса]. – Харьков, б.г. – С. 24-25.

³⁵ Там само. – С. 148.

³⁶ Там само. – С. 48.

В. К. Надлера, Ф. Шлоссер вважав, що занепад імперії відбувся швидко³⁷.

Еволюціоністський підхід цілком пояснює періодизацію історії середніх віків, запропоновану В. К. Надлером. На його думку, власне середньовіччя охоплює 800 років, з 500 до 1300 рр. “Історія не знає раптових і різких переходів, – зазначав учений, – усе відбувається поступово”³⁸. У зв’язку з цим, час з I по V ст. зображувався ним як перехідна епоха від стародавнього світу до середніх віків, а з XIV ст. “починається вже занепад середньовічних ідей”³⁹.

Незважаючи на еволюціоністські підходи, В. К. Надлер між стародавністю і наступними епохами проводив досить виразну грань. Він, по суті, абсолютизував відмінності між ними, коли відзначав: “Вдивляючись в особливості стародавньої та середньовічної епохи, ви не знайдете нічого загального, а зустрінете, навпроти, усюди самі радикальні розходження”⁴⁰. Він вважав недостатнім при характеристиці особливостей середньовіччя обмежуватися лише зовнішніми факторами: розширення сцени “історичної дії” (не тільки Середземномор’я, але і вся Європа, Азія і Північна Африка), поява нових народів, що “не грали досі ніякої історичної ролі” – слов’янських, німецьких, а також арабів⁴¹. “Якби всі зміни обмежувалися лише цими зовнішніми змінами, якби нові елементи підкорилися впливу старих ідей і форм, то ми не мали би права говорити про початок нової історичної епохи”⁴². Проте, наполягаючи на пріоритеті внутрішніх ознак двох епох над зовнішніми, В. К. Надлер лише спочатку представив явно звужену, вибірккову характеристику цих внутрішніх домінант: “Нові національні елементи принесли і нові зародки культурного життя, і з цих зародків розвивається нова суспільна організація. Найглибша зміна відбувається в області релігійній”⁴³.

Надалі він виходить на новий, більш високий, рівень концептуалізації проблеми. При характеристиці внутрішніх відмінностей середньовіччя від стародавності вчений не обмежується вже етнокультурними поняттями, такими, наприклад, як середньовічна тенденція “до створення національності”, на відміну від стародавньої тенденції до її знищення⁴⁴. Дуже істотними він вважав розходження й в організації суспільства. Якщо інтереси історії стародавнього світу були підлеглі інтересам держави, то у германця, в трактуванні В. К. Надлера, “все зводилося до поняття про особистість”. Тому “у середнім житті (*середньовіччі*. – С.Л.) стоять на першому плані взаємні відношення різних станів і особистостей”⁴⁵, а з цих відносин “впливає цілий ряд не тільки соціальних,

³⁷ Шлоссер Ф. Всемирная история. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 168.

³⁸ Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. – С. 13.

³⁹ Там само. – С. 13-14.

⁴⁰ Литографированные курсы проф. Надлера по средней истории. Лекции за 1875/1876 акад. г. – Центральный державный историчный архив (м. Київ). – Ф.2048. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 1 (зв.).

⁴¹ Там само. – Арк. 2.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – Арк. 2 (зв.).

⁴⁴ Там само. – Арк. 23.

⁴⁵ Там само. – Арк. 24.

але й економічних, і інших наслідків⁷⁴⁶.

Протиставляючи середньовіччя античності, В. К. Надлер у той же час не вважав за можливе зображувати середні віки частиною нового часу. Так, наприклад, його вчитель М. Н. Петров поділяв всесвітню історію на дві частини – історію стародавнього світу та нову історію, початковим періодом якої вважав середньовіччя як “перехід від стародавнього світу до нинішнього часу”⁷⁴⁷. У цьому ж дусі висловлювався відомий медієвіст, професор Київського університету Св. Володимира В. О. Більбасов⁷⁴⁸. Протилежну точку зору в загальноросійській медієвістиці висловлював ще Т. М. Грановский. Він відзначав, що “між історією середньою і новою є глибоке розходження”⁷⁴⁹. Цю традицію продовжував і В. К. Надлер: “...Під історією сред. вв. (*так у тексті – С.Л.*) варто розуміти той час, коли виникли, поступово розвилися і прийшли в занепад усі ті культурні форми, що прийнята називати средневеков... (*так у тексті – С.Л.*). Це не хронологічний відрізок, а цілий закінчений період всесвітнього історичного життя”⁷⁵⁰. В. К. Надлер вважав неспроможними спроби багатьох учених “ставити середні віки нижче античної стародавності”⁷⁵¹. Відзначаючи більш високий рівень розвитку культури в античності, харківський вчений у той же час однозначно визнавав перевагу середньовіччя над рабовласницькою стародавністю в “суспільних відносинах”. У середні віки більше свободи, – доводив він. – “У релігії внутрішня перевага виявляється також на стороні середніх віків”⁷⁵².

Головне місце у своїх лекціях з історії середніх віків В. К. Надлер традиційно прагнув відвести “явищам внутрішнього життя”⁷⁵³. “Таким чином, – казував він, – буде звернена увага не на факти, а на зміст подій, на їхні причини, початки, що керували поступовим виникненням, розвитком і занепадом середньовічних суспільств”⁷⁵⁴. Ці середньовічні суспільства “пов’язані відносинами особистими, іноді земельними”⁷⁵⁵, до середньовіччя перейшов “римський державний лад” і християнство, а життя Європи визначали тепер нові народи⁷⁵⁶. Багато в чому схожу точку зору висловлював у своїх лекціях і молодший

⁷⁴⁶ Там само. – Арк. 25.

⁷⁴⁷ *Петров М. Н.* Програма для екзаменів по історії середніх віків (1875). – Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Спр. 1808/с. – Арк. 1; [Петров М.Н.] Курс новой истории М.Н. Петрова. Период реформации (1882). – Центральный державный историчный архив (м. Київ). – Ф.2048. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1-1(зв.); *Петров М. Н.* Главные отделы всеобщей истории и её время исчисления (1871). – Центральный державный историчный архив (м. Київ). – Ф.2048. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 1.

⁷⁴⁸ Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 23 октября 1870 г. // Университетские известия. – 1871. – №1. – С. 32.

⁷⁴⁹ *Грановский Т. Н.* Лекции по истории средних веков. – Москва, 1987. – С. 8.

⁷⁵⁰ Литографированные курсы проф. Надлера по средней истории. – Арк. 25.

⁷⁵¹ Там само. – Арк. 26.

⁷⁵² Там само. – Арк. 27-28.

⁷⁵³ *Надлер В. К.* Лекции по истории средних веков. – С. 1.

⁷⁵⁴ Там само.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 12.

⁷⁵⁶ Там само. – С. 14-15.

сучасник В. К. Надлера, відомий київський медієвіст Ф.Я. Фортинський. Для нього первісними “елементами” середніх віків були “християнство, римська культура і варвари”⁵⁷.

Серед нових народів, що відіграли винятково важливу роль у долях Європи, В. К. Надлер, на відміну від Ф. Шлоссера і Г. Вебера, називає не тільки германців, але і слов’ян. Харківський професор підкреслював, що відносини слов’ян до Візантійської імперії “представляє багато в чому аналогію відносинам германців із Західною Римською імперією”⁵⁸. Водночас В. К. Надлер не захоплювався вихваленням середньовічного слов’янства і не розділяв крайностей слов’янофілів. Він не тільки доводив, що “думка про якийсь мирний характер слов’ян позбавлено всякої підстави”⁵⁹, але і приписував слов’янам більш низьку ступінь “розвитку волі” у порівнянні з кельтами і германцями⁶⁰. Слов’янські держави, – доводив В. К. Надлер, – “виникли безсумнівно пізніше, ніж держави німецькі, і безсумнівно під тиском німецької раси”⁶¹. Ці міркування дуже важливі, оскільки вони, по суті, ставлять крапку в історіографічній дискусії про нібито слов’янофільські погляди харківського вченого, відбитих у деяких його працях. Полярні точки зору з цього питання були присутні ще в радянській історичній науці 1960-1980-х років⁶².

Одне з центральних місць у лекціях В. К. Надлера посідала історія Франкської держави і проблема зародження в цій державі феодальних відносин. Учений визнавав стійкість “римського елемента” у Галлії, але вказував на те, що в своїй основі франкське панування було явищем новим, варварським, а не римським⁶³. Виділимо в цьому контексті його позицію в дискусії з питання про час зародження і поширення феодальних відносин. В. К. Надлер відзначав помилковість думки, начебто виникнення феодальної системи відноситься “ледве ні до першого століття варварського панування в Західній Європі”⁶⁴. “Не підлягає сумніву, – доводив він, – що феодальні відносини в Меровінгську епоху не існували; існував ряд інших відносин, з яких при подальшому розвитку склалася система феодальних порядків”⁶⁵. На думку В. К. Надлера, висловленому ним ще в одній зі своїх ранніх спробних лекцій, феодалізм затвердився лише до X століття. До цього часу феодалізм ще “не зробився всепроникаючою суспільною силою”⁶⁶.

⁵⁷ *Фортинский Ф. Я.* История средних веков. Лекции. – Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Спр. 1849/с. – Арк. 4.

⁵⁸ *Надлер В. К.* Лекции по истории средних веков... – С. 67.

⁵⁹ Там само. – С. 69.

⁶⁰ Там само. – С. 68.

⁶¹ Там само. – С. 69.

⁶² Докладно. див.: Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.2. – Москва, 1961. – С. 504; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – Москва, 1988. – С. 236.

⁶³ *Надлер В. К.* Лекции по истории средних веков. – С. 216.

⁶⁴ Там само. – С. 221.

⁶⁵ Там само. – С. 227.

⁶⁶ *Надлер В. К.* Состояние Западной Европы в конце IX – начале X столетия. – Харьков, 1865. – С. 6-7.

Ця думка в цілому відбивала стан сучасної йому науки. Ще Ф. Гізо наполягав на тому, що феодальна система охоплює час з X по XIII ст.⁶⁷ Один з перших професорів загальної історії Харківського університету М. М. Лунін висловлювався в тім же дусі. На його думку, феодальна система починає розвиватися “наприкінці X сторіччя на великих руїнах монархії Карла Великого”⁶⁸. Цієї ж точки зору дотримувався й М. Н. Петров⁶⁹. Часом “після Карла Великого і його найближчих спадкоємців” датував остаточне установаження феодальної системи Н. І. Карєєв⁷⁰.

В. К. Надлер додавав заслужено велике значення ролі християнської церкви в історії середньовічної Європи. З цієї причини, подібно до Леопольда фон Ранке⁷¹, він вважав, що, наприклад, “прийняття християнства Хлодвігом є справою тонкого розрахунку”⁷². У цьому контексті доречно вказати на порівняння монархії Меровінгов і Каролінгів, зроблені В. К. Надлером. “Каролінгська монархія, – указував він, – була природним продовженням попередньої їй монархії меровінгської... Єдине розходження між колишніми і новими порядками полягає в тих християнських ідеях, що лежали в основах монархії Карла Великого”⁷³. Стосовно розвитку культури при Карлі Великому, В. К. Надлер затверджував, що вона “мала характер суто церковний”, а “усі заходи Карла Великого відрізняються характером суто церковним”⁷⁴. Величезна значимість конфесіонального аспекту в Каролінгській імперії визнавалася сучасниками В. К. Надлера – Л. Ранке⁷⁵ і Г. Вебером⁷⁶, а в сучасній західній медієвістиці, наприклад, Д. Хегерманном⁷⁷.

Визнання В. К. Надлером величезного значення християнства у Європі, а ісламу – в Азії робить зрозумілим його концептуальне твердження про неминучість зіткнення між ними⁷⁸. За його твердженням, “зіткнення двох світів веде до більш швидкого розвитку людства”⁷⁹. Це зіткнення Європи зі Сходом учений простежив на прикладі хрестових походів.

Спецкурс В. К. Надлера, присвячений хрестовим походам, відбивав найбільше передові тенденції в медієвістиці з цього питання. До 1880-х років історичний аналіз хрестоносних заходів мало задовольняв науку. Автори праць

⁶⁷ Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 72.

⁶⁸ Лунин М. М. Переход средней истории к новой и значение сей последней / М. М. Лунин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1835. – №7. – С. 448–468.

⁶⁹ Петров М. Н. Средняя история. – Центральный державный историчный архив (м. Київ). – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 40–42. – Арк. 1, 4.

⁷⁰ Кареев Н. Введение в курс истории средних веков. – Санкт-Петербург, 1886. – С. 5.

⁷¹ Ранке Л. Об эпохах новой истории. Лекции, читанные Баварскому королю Максимилиану II в 1854 г. – Москва, 1898. – С. 36

⁷² Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. – С. 199.

⁷³ Там само. – С. 290–291.

⁷⁴ Там само. – С. 304.

⁷⁵ Ranke L. von. Weltgeschichte. – Teil 6. – Abt. 1. – Leipzig, 1885. – S. 4.

⁷⁶ Вебер Г. Всеобщая история. – Т. 5. – Москва, 1893. – С. 329.

⁷⁷ Hägermann D. Karl der Grosse: Herrscher des Abendlandes. – Berlin – München, 2000. – S. 440.

⁷⁸ Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. – С. 2.

⁷⁹ Там само.

з цієї тематики звичайно абсолютизували суто конфесійні причини походів⁸⁰. Початок нової розробки історії хрестових походів поклали публікації німецького вченого Г. Зибеля. В. К. Надлер високо оцінив значення цих публікацій для науки, оскільки Г. Зибель “зумів установити новий погляд на цю епоху і вперше критично поставився до неї”⁸¹.

Критичний підхід до історії хрестових походів виявив і В. К. Надлер. Відкинувши застарілі концепції Мишо і Вількена, що зображували ці походи як суто релігійні заходи, харківський учений виділив цілий комплекс причин, що викликали їх. Серед них він особливо підкреслював соціально-політичні зміни, що відбулися усередині самого західноєвропейського суспільства⁸². В. К. Надлер контрастно зобразив відсталу, неосвічену Європу і цивілізований Схід. У так звану “культурну протилежність” Сходу і Заходу він включав, поряд з розходженням віри, розходження політичного ладу і невідповідність економічного розвитку. “У той час як на Заході промисловість у повному розумінні цього слова була невідома зовсім, на мусульманському Сході вона розвивалася вже в значній мірі”⁸³. Ці й інші висловлення В. К. Надлера завдавали могутнього удару по європоцентризму, властивому не тільки багатьом закордонним, але і вітчизняним медієвістам.

Головним ініціатором хрестових походів В. К. Надлер справедливо вважав не Петра Ам’єнського, а Римського папу Урбана II⁸⁴. Це цілком впливало з “ієрархічних прагнень пап, що стоять на чолі західного світу”⁸⁵. Проте, визнаючи наукову новизну курсу В. К. Надлера, варто вказати на істотну помилку в його викладі історії хрестових походів. Прийнятий згідно із загальновідомою класифікацією Другий хрестовий похід (1147-1149) він називав Третім, запропонувавши в такий спосіб власну нумерацію походів, який не призначено було затвердитися в науці. Однак більшість інших оцінок В. К. Надлера витримали іспит часом. Зокрема стала вже хрестоматійною думка про те, що в Ієрусалимському королівстві хрестоносців феодалізм “виразився в чистій формі”⁸⁶.

Подібно літографії і рукопису загальних курсів, спецкурс В. К. Надлера з історії хрестових походів дійшов до нас у незавершеному вигляді. Ці курси охоплюють лише частину епохи середньовіччя (V-IX, XI- XII ст.), проте саме вони дають відносно цільне, зв’язне і більш повне, чим у нечисленних конкретно-наукових працях, уявлення про історіософські погляди дослідника.

Зміст цих курсів частково підтверджує окремі положення загально-історичної концепції В. К. Надлера, відомої по його наукових працях, частково розширює наше представлення про них. Але, головним чином, аналіз його лекцій дає новий цінний матеріал для вивчення наукових поглядів цієї неординарної талановитої особистості. Ці лекції з історії середньовічної епохи, що

⁸⁰ Мишо М. История крестовых походов. – Т. 1. – Москва, 1832. – С. 115; Гегель Г. Сочинения. – Т. 8. – Москва, 1935. – С. 367.

⁸¹ Надлер В. К. История крестовой эпохи. – Харьков, 1890. – С. 2.

⁸² Там само. – С. 18.

⁸³ Там само. – С. 6.

⁸⁴ Там само. – С. 43.

⁸⁵ Там само. – С. 18.

⁸⁶ Там само. – С. 272.

відрізнялися великим тематичної і фактологічною розмаїтістю, учений читав протягом усіх 30 років своєї науково-педагогічної діяльності. Він відкидав європоцентризм, розглядав у своїх лекціях історію не тільки романо-германських, але і слов'янських народів, народів Сходу і Візантії. Учений вважав середньовіччя не частиною нової історії, а особливим періодом всесвітньо-історичного процесу, якому властиві специфічні ознаки. Однією з головних таких ознак він вважав феодальну систему. Прогресивні підходи В. К. Надлера виразилися в спробах розглядати, насамперед, “явища внутрішнього життя”, до яких він відносив економічні і соціальні аспекти. Такий підхід і еволюціоністські концептуальні побудови дозволяють прилічити дослідника до прихильників нової прогресивної в той час методології – позитивізму.

***Sergiy Lyman.* HISTORY OF MIDDLE AGES IN THE EDUCATIONAL COURSES OF PROFESSOR OF KHARKIV AND NOVOROSIYSK (ODESA) UNIVERSITIES V. K. NADLER (1840–1894).**